

A mediáció lehetőségei a büntetés-végrehajtásban¹

A büntetés-végrehajtásnak a magyar szabályozás szerint nem célja a felek közötti megbékélés elősegítése, és erre jelenleg nem is alkalmas. Így az érintettek, ha addig nem békéltek meg, akkor később erre lehetőségük sincs. Ezzel azonban méltánytalanul esik el a jóvátétel/megbékélés lehetőségétől az a sértett, aki esetleg ezt a későbbiekben igényelné, a bebörtönözöttek számára pedig később nem nyílik esély szembesülni a tetteik által előidézett fájdalommal/sérelemmel, és arra sem, hogy legalább utólag kifejezésre juttathassák megbánásukat. Az elkövető találkozása a sértettel jelentős szerepet játszhat abban, hogy felmérhesse tette következményeit és a károkat, amelyeket a valóságban okozott, a sértettnek pedig segítheti a történetek feldolgozását és a megbékélést. Az alábbi tanulmány a börtönmediáció nemzetközi gyakorlatát vizsgálva járja körül a módszer előnyeit, hátrányait, az érintettek mellett az intézmények és a társadalom szerepét is értékelve.

„Két kisfiammal az óvodából értünk haza, amikor azt láttam, hogy nyitva van a bejárati ajtó. Először az a képtelen ötletem támadt, hogy reggel talán én felejtettem el behúzni. Annyira féltem, hogy a gyerekeket a szomszédhoz vittem át, és csak utána mertem bemenni a lakásba. Mindenünk ott volt szétszórva, a fiókokból a fehérneműk, a fényképek szanaszét heverték a lakásban. Nem akartam elhinni, hogy ez velünk megtörténhetett. Azt sem értem, hogy miért minket választottak, mikor még biztonsági ajtót is beszerelttünk néhány éve. Azóta, ahányszor hazamegyek, eszembe jut, vajon mit találok otthon, és ez rossz érzéssel tölt el.”

(Betörés sértetteje négy évvel a történetek után)

„Szoktam gondolni a sértetre. Középkorú volt, és olyan 25 év körüli lehetett a fia, aki vele volt. Nem tudom, a fiú mit gondolhat rólam, és miért akarna találkozni velem, de ha találkozna, elmondanám, hogy sajnálom, ami történt, nem így akartam volna. Erre ment rá az én életem is...”

(Emberölés miatt 25 évre ítélt fogvatartott, nyolc hónappal a szabadulása előtt)

A két különböző eset két szereplőjével más-más történt, és pozíciójuk szerint a büntetőeljárás ellentétes oldalán foglalnak helyet. Egyikük sértett, másikuk elkövető. Közös azonban bennük a szorongás, a bizonytalanságérzet, és az is, ha változhatnának a múltban történeteken, biztosan megtennék. A sértett négy évvel az eset után még mindig válaszokat keres arra, miért éppen őt/őket választotta az elkövető,

---

¹ A szerző kutatását az MTA Bolyai-ösztöndíja támogatja („Áldozati megbékélés – tettesi felelősségvállalás lehetőségei a büntetés-végrehajtás során Magyarországon”).

mit tehetett volna ellene, hogyan lesz ezután, mi segíthetné abban, hogy végre túl legyen a történeteken, és ne szorongva menjen haza nap mint nap. Kérdéseit, amelyeket a hatóságok nem tudtak és nem is akartak volna megválaszolni, és amelyeket voltaképpen csak magában tett fel, egyedül az elkövető válaszolhatná meg.

A másik ügy elkövetője több mint húsz évvel a gyilkosság után még mindig gondol az áldozatra és a családjára is. Fél a jövőtől, a szabadulás utáni tisztázatlan helyzetétől, és attól is, hogy a közösségben, amelybe visszatér, találkozhat az áldozat rokonaival, akikkel szembe kell néznie. Tettének okait, megbánását az áldozat családjának kellene kifejeznie, erre azonban nincsen lehetősége. Az áldozat családtagjai eközben lehet, hogy otthon szoronganak, arra gondolva, nemsokára szabadul az elkövető. Megszervezik, hogy ezentúl valaki mindig kísérelje a gyerekeket az iskolába és hazafelé. Tartanak az elkövető bosszújától.

Ami megtörtént, az nem változtatható meg. De javítható az élet minősége, ha a fájdalom, félelem és szorongás – amely érzések a bűncselekmény után alakultak ki – oldódik, mert az érintettek válaszokat kaphatnak a kérdéseikre, kifejezhetik megbánásukat, szembenézhetnek önmagukkal és a tettel. A kérdés csak az, van-e erre lehetőségük, engedi-e ezt a jog, kapnak-e intézményi támogatást.

Magyarországon a büntetőeljárás törvény 2006-os módosításával vált lehetővé a mediáció alkalmazása a büntetőeljárás keretein belül. A közvetítői eljárás alkalmazásának azonban vannak törvényi korlátai: kizárólag a személy elleni, a közlekedési, illetőleg a vagyon elleni, ötévi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő bűncselekmény miatt induló büntetőeljárás esetén alkalmazható, vagyis főként a kevésbé súlyos esetek körében kívánta alkalmazni a jogalkotó. A gyakorlati tapasztalatok egyébként szintén arra utalnak, hogy maguk a jogalkalmazók sem gondolják jó eszköznek a közvetítést a súlyosabb bűncselekményeknél.

Az első évek eredményei azt mutatják, hogy jellemzően a maximum három évvel fenyegetett cselekmények körében alkalmazzák a közvetítést, és az ötéves felső határon álló esetekben csak szórványosan fordul elő a mediáció. A szabályozásban kizáró okok is szerepelnek, amelyek között a bűncselekmény szervezett jellege mellett a leghangsúlyosabb a többszörös vagy különös visszaesés, vagyis amikor az elkövető korábban több vagy hasonló bűncselekményt követett el. Ezzel ismét jelentős elkövetői csoport – és azok áldozatait – maradnak ki a mediáció lehetőségéből. Az elkövető és áldozata közötti egyezkedési-konfliktuselsimítási folyamat utoljára az elsőfokú bírói eljárásban alkalmazható, később – így a büntetés-végrehajtás során – már nem.

Mindez több kérdést is felvet. Egyrésztől nem világos, valójában kinek az érdekeit szolgálja a mediáció lehetősége. Ha ez elsődlegesen az elkövető felelősség-

vállalásának felébresztését vagy erősítését célozza, akkor semmiképpen nem indokolt az alkalmazás körének ilyen szűkítése. Ha elsősorban a sértett érdekében történik, hogy ő érthesse meg és dolgozhassa fel az elszenvedett eseményeket, akkor szintén értelmetlen a szűkítés. Az alábbiakban a nemzetközi és hazai kutatási eredmények alapján, különböző aspektusokból vizsgálom a mediáció lehetőségeit a büntetés-végrehajtáson belül.

Resztorativitás elméletben és gyakorlatban

A rezstoratív szemlélet a bűnözésre adott válasz új útjaként, a hagyományos büntetőeljárás alternatívájaként jelent meg Amerikában, majd Európában, először az angolszász jogterületeken, és hamarosan látványos eredményeket mutatott. Míg a common law országokban elsősorban a diverziós, a korai beavatkozással járó rezstoratív formák terjedtek el, addig a kontinens többi országára inkább az jellemző, hogy ezek a lehetőségek a büntetőeljárásba ágyazódtak be. Az elért sikerek hatására, több országban indultak kísérletek a rezstoratív eszközök alkalmazására a büntetés-végrehajtás területén, börtönkörülmények között is.

A rezstoratív igazságszolgáltatás alapgondolata az elkövető, az áldozat és a közösség közötti kiegyezésre/megbékélésre való törekvés és a reintegráció elősegítése. Ez nem csak az elkövető érdeke. Az áldozattá válással kapcsolatos kutatások szerint a bűncselekmény elszenvedése után, a kezeletlen trauma hatására a sértett könnyen kerülhet olyan állapotba, hogy nem képes korábbi életvitelét folytatni, bezárkózik, szorong, kapcsolatai megszakadnak, és életminősége fokozatosan romlik. Noha ez a súlyosabb, illetve erőszakos bűncselekmények áldozatai körében fordul elő nagyobb gyakorisággal, de bekövetkezhet akár „egyszerű” betörést követően is, amikor a sértett többet nem akarja (vagy nem meri) az otthonát elhagyni, vagy éppenséggel fél oda visszatérni.

A felek megbeszélésének középpontjában az elkövető cselekedettel való szembenézése, az áldozat nézőpontjának megismerése és a tettes felelősségvállalása áll, ellentétben a megtorló büntetéssel, ahol a „viszontsérelem” okozása a cél.²

Ez segítheti később az elkövetőt a társadalomba, közösségbe való visszailleszkedésben. A társadalom számára ez azért is fontos, mert a kirekesztés következménye veszélyes szubkultúrák kialakulása lehet. Az elkövetőnek kapnia kell még egy esélyt, hogy a társadalom hasznos tagjának érezhesse magát.

---

² Wright, M.: Restoring Respect for Justice. Waterside Press, Winchester, 1999, 32. o.

A közösség is részt vesz ebben a folyamatban, és figyel arra, hogy az elkövető és az áldozat ne maradjon egyedül, megvalósuljon a reintegráció és lehetővé váljon a jóvátétel. A konfliktusmegoldás így számos előnnyel jár: a társadalomnak több biztonságot nyújt, és kevesebb költséggel jár (például a korábbi szabadlábra helyezéssel, vagy sikeres visszailleszkedés következtében). Az áldozat megkönnyebbül, válaszokat kap kérdéseire, az elkövető önuralmat tanul, hogy hasonló szituációkban ne forduljon elő ugyanaz. A tettes és az elkövető a beszélgetések során elkezd dolgozni az eseményeket. Előtérbe kerül a felek társadalmi és pszichikai integrációja.³

Börtöndilemma: őrzés kontra támogatás?

*Kimmet Edgar és Tim Newell*⁴ az angliai és walesi börtönökben vizsgálva a resztoratív eszközök alkalmazásának lehetőségeit, akadályait, jellemzően két börtöntípust különböztet meg: a korlátozó, büntető, valamint a reformszemléletű intézményt, ahol cél az elítéltekkel való munka, problémamegoldásra törekvés és a reintegráció elősegítése.

Amíg a büntető börtön célja kizárni, megalázni és viszontsértetni azt az embert, aki megsértette a törvényt, addig a reformszemléletű börtönben odafigyelnek az emberi méltóságra, és segítenek a raboknak jóvátenni az általuk okozott kárt. Előbbi börtönben uralkodó a korlátozó és stigmatizáló kontroll, a szeretett személyek támogatásától való szeparálás, továbbá a kölcsönösen dominanciára törekvő, brutális elítélti és személyi állomány. A raboknál ez a bánásmód növelheti a visszaesés valószínűségét.

Ezzel szemben a reformszemléletű börtönben megértik, hogy a kriminalitáshoz bizonyos szociális konfliktusok vezetnek, amivel foglalkozni kell. Gondoskodnak a biztonságos légkörről, segítik a probléma közös megoldását. A hangsúlyt arra helyezik, hogy olyan védelmező hálót hozzanak létre, amely segíti a fogvatartottat a sikeres visszailleszkedésben.

Valójában e két típus tiszta formája nem található meg sehol, inkább az jellemző, hogy szinte minden zárt intézményben együtt jelennek meg ezek a tényezők. Kétségtelen, hogy a börtönök szigorú elvek szerint működnek, amelyek nagyon

---

³ Matt, E. – Winter, F.: Täter-Opfer-Ausgleich in Gefängnissen – Die Möglichkeiten der restorative justice im Strafvollzug. Neue Kriminalpolitik, 2002, Heft 4, 128–132. o.

⁴ Edgar, K. – Newell, T.: Restorative justice in prisons: A guide to making it happen. Waterside Press, Winchester, UK, 2006, 57–61. o.

nehézzé teszik a resztoratív technikák bevezetését. Minden börtönben jelen vannak azonban olyan értékek is, amelyek támogathatják a resztoratív eszközök alkalmazását.

Ez a tétel érvényes a magyar körülményekre is. Vagyis a különböző büntetés-végrehajtási intézetekben különböző formában és mértékben mindkét törekvés előfordul. Ez nagyban függ az intézmény jellegétől, a fogvatartotti állománytól, valamint a parancsnok szemléletétől is.⁵

Az Edgar–Newell szerzőpáros rámutat a börtönbüntetés alapvető problémáira⁶. A megtorló szemlélet szerint a rossztevőknek „viszonsérelmet” kell okozni. Ez azért történik, hogy az elkövető érezze, nem éri meg bűnözni, vagyis elrettentsék a bűnözéstől. A büntetés azonban sokszor inkább további bűnözést gerjesztő tényezővé válik, azaz nem éri el a célját. Hatására az elítélt elszigetelődik, családi kötelei megszakadnak, hajléktalanná válhat, nem kap támogatást, ami egyenes út a visszaeséshez.

A megtorló börtönben a nevelő hatás sem érvényesül, nem segíti az elkövetők fejlődését, felkészülését a szabadulás utáni életre. Az elítéltek szinte semmilyen döntést nem hozhatnak, az a feladatuk, hogy passzívan elfogadják és viselik a büntetést. Az öröknek mindvégig fenn kell tartaniuk a kontrollt, így nem kockáztathatják, hogy a rabok beleszólhassanak, mi hogyan működjön a börtönben. A fogvatartottak azt érzik, hogy az örök nem tartják tiszteletben szükségleteiket, és minden azért történik, hogy ők rosszul érezzék magukat. Mindez nagy belső feszültségeket gerjeszt, és erősíti a börtönön belüli konfliktusok, az erőszak kialakulásának esélyét.

A resztoratív igazságszolgáltatás ezzel szemben akkor működik a legjobban, amikor a közvetlenül érintettek jogosultak döntést hozni arról, hogyan lehet az okozott problémákat gyógyítani vagy helyrehozni. A saját döntésnek jelentős szerepe lehet a börtönön belüli konfliktusok megoldásában is. Ehhez azonban sok mindennek kell változnia, legelsősorban a börtön szerepének/céljának megítélése területén.

Elkövetői oldalról szemlélve, bizonyos szubkultúrában a büntetett előélet pozitívumnak számíthat: kitartást, keménységet sugall. A tettel és a következményekkel való foglalkozás a stigmatizálás kiegészítő veszélyét is magában foglalja, ezért

---

⁵ Ezt a tapasztalatot a MeRePS (Mediation and Restorative Justice in Prison Settings), JLS/2008/JPEN015-30-CE-0267156/00-39 számú projekt keretén belül, az Európai Bizottság Criminal Justice 2008 programja által támogatott kutatásom során, két magyarországi büntetés-végrehajtási intézményben folytatott fókuszcsoportos beszélgetéseinek eredményei megerősítették.

⁶ Edgar, K. – Newell, T.: i. m.

a fogvatartott inkább elutasítja a beismerést, a megbánást. Ez nehezítheti a resztoratív szemlélet alkalmazását. Az elítéltek sokszor nem akarnak az elkövetett cselekménnyel foglalkozni, negatívan viszonyulnak a társadalomhoz és az áldozathoz, igazságtalannak ítélik meg a velük való bánásmódot, sőt akár bosszúvágy érlelődik bennük. Ezért arra lenne szükség, hogy a büntetés-végrehajtásban szisztematikusan foglalkozzanak a cselekedet feldolgozásával.

Az erőszak mindennapos probléma a börtönökön belül is. Noha nagy különbség van az egyes börtönök között a verekedések és támadások előfordulását tekintve, de mindenhol érvényes, hogy az erőszakos incidensek aláássák a létesítmény kiegyensúlyozott működését. Így a resztoratív eszközök alkalmazása nemcsak az elkövető és a külvilágban élő sértett között lehet hasznos, hanem elkövető–elkövető viszonylatban is. Az agresszió csökkentésének konfliktusközpontú szemlélete arra épít, hogy a börtönlét elkerülhetetlenül feszültségeket-összeütközéseket generál. Az erőszakra adott válasz nem az, hogy elkerüljük a konfliktust, hanem hogy azok kimenetele ne szándékos bántalmazás legyen.

A tipikus börtönöknek négy jellemző aspektusa generál konfliktust:

- az anyagi javaktól való megfosztottság – ami versengést idéz elő;
- az áldozattá válás magas kockázata – gyilkosság, homoszexualitás;
- a személyes autonómia elvesztése – törekvés a személyes erő és saját döntések érvényesítésére;
- a hiányzó tapasztalat a konfliktusok erőszakmentes megoldására.⁷

E körülmények egyike sem küszöbölhető ki teljesen, vagyis érdemes ott beavatkozni, ahol a legnagyobb esély lehet a jó megoldásra. A közös döntésen alapuló resztoratív eszközök igénybevétele mindegyik területen eredményes lehet a feszültségek oldásában.

Nemzetközi példák a megvalósításra

Miközben a legtöbb resztoratív program Európa más országaiban is a börtönökön kívül folyik, az utóbbi években több kísérlet zajlott, amelyek azt vizsgálták, hogyan lehetne a helyreállító igazságszolgáltatást a börtönök falain belül megvalósítani, illetve hogy lehetséges-e olyan börtönrendszer kialakítása, amely teljes mértékben resztoratív elveken és értékeken alapul. Ezek a megoldások még nem terjedtek el Európában, azonban több országban, így Németországban, Belgiumban, Nagy-Britanniában jelentős eredményeket értek el, főként a súlyos bűncselekmények

---

⁷ Uo. 64. o.

elkövetőire fókuszálva. A programok igen sokszínűek, néhányat maguk az érintettek, a bebörtönzöttek és az áldozataik kezdeményeznek, de vannak olyanok is, amelyek központi, kormányzati elhatározásból vagy közösségi akaratból jönnek létre.

Németországban először a nyolcvanas években, Hamelnban kezdtek resztoratív módszereket alkalmazni, szexuális bűnelkövetők ügyeiben helyettesítő (vagyis nem az eredeti) áldozatok egyeztető beszélgetéseivel. Emellett a fiatalkorú bűnelkövetőknek konfliktuskezelő és antiagresszió-tréningeket kínáltak fel.⁸ A tettes–áldozat egyezsége (TOA)⁹ modellkísérletek formájában több büntetés-végrehajtási intézetben alkalmazzák a következmények feldolgozásának elősegítésére. Reutlingenben 1995-től működött pilot formájában a *Tisztázás- és konfliktussegítés a büntetés-végrehajtásban tettesek, áldozatok és hozzátartozók részére* program¹⁰, amelyet 1998-ban pénzügyi támogatás hiányában fel kellett függeszteni. Brémában 1995 óta alkalmaznak erre alkalmas esetekben közvetítői beszélgetéseket és TOA-eljárást a bebörtönzöttekkel, mind a fiatalkorúak, mind pedig felnőttek végrehajtási intézeteiben.¹¹

Belgiumban egy 2000-ben született döntés alapján a büntetés-végrehajtás egész területén működik a mediáció. Minden börtönbe kineveztek egy eredetileg önálló, később más funkciókat is ellátó resztoratív tanácsadót. Feladata elősegíteni a sértett és az elkövető közötti kommunikációt, és rávezetni az elítélteket, beszéljenek tettükről és reflektáljanak saját viselkedésükre. Közreműködik azoknak az ideális konstrukcióknak a keresésében, amelyek illeszkednek az egyes elítéltekhez, és megvizsgálják az áldozattal való személyes találkozó lehetőségét. A börtönben a konkrét közvetítői munkát nonprofit szervezetek látják el. A belga modell elsősorban a súlyos bűncselekmények (rablás, személy elleni erőszakos cselekmények) elkövetői és sértettjei körében működik a gyakorlatban. (Erről a későbbiek során részletesen szó lesz.)

Nagy-Britanniában szintén nagyon elterjedt a resztoratív eszközök használata a börtönökben. A konfliktusrendezések széles köre valósul meg. Így alkalmazható a mediáció az eredeti érintettek között, vagyis a bűncselekmény sértettje és az elkövető között, de lehetséges mediáció a börtönön belüli konfliktusok esetében is, így elítélt–elítélt, valamint elítélt–börtönszemélyzet között is. A resztoratív szemlélet különböző eszközök alkalmazásával érvényesül a büntetés-végrehajtáson belül:

⁸ Matt, E. – Winter, F.: i. m. 128–132. o.

⁹ A mediáció német elnevezésének: Täter–Opfer–Ausgleich (tettes–áldozat-egyezség) rövidítése.

¹⁰ Klärungs- und Konflikthilfe im Strafvollzug für Täter, Opfer und Angehörige.

¹¹ Hartmann, A. – Steudel, T. – Winter, F.: Országjelentés a Németországban alkalmazott tettes–áldozat egyezségről. In: Herczog M. (szerk.): A helyreállító igazságszolgáltatás jogi szabályozása és gyakorlata néhány európai országban. Budapest, 2008, 120–160. o.

- mediáció, elkövető-áldozat egyezségkötés, anyagikár-kiegyezés;
- közösségi munka jótékonyági szervezeteknek;
- konfliktuskezelés a börtönön belül (az elítéltek között, az elítéltek és a személyzet között);
- társadalmi munka, esetmegbeszélések a börtönben.

Az angliai és walesi, valamint a skóciai börtönszolgálat egyaránt alkalmaz mediációs eszközöket a személyzet tagjai között kialakult konfliktusok rendezésére is. A megoldás a személyzet minden tagjának rendelkezésére áll, diszkrét, informális. Nem az az elsődleges célja, hogy igazságot tegyen a felek között. Különösen alkalmas a személyes összetűzések, valamint az eltérő munkastílusból és felelősségi körökből adódó nézeteltérések rendezésére. A személyzet önkéntes tagjai hatnapos mediátorképzés után körletükön kívüli börtönökben, párokban dolgoznak.

A mediáció ilyen jellegű alkalmazásának előnyei a tapasztalatok szerint:

- elősegíti az érintettek kommunikációs készségének fejlődését;
- lehetővé teszi a munkatársak képességeinek és potenciáljának pontosabb feltérképezését;
- elősegíti, hogy az érintettek felelősséget vállaljanak tetteikért;
- lehetővé teszi konstruktív megoldások alkalmazását a konfliktusrendezés során;
- megelőzi a konfliktusok elfajulását;
- minimálisra csökkenti a konfliktusokkal kapcsolatos költségeket (munkaidőkiesés, a vizsgálatok időigénye).¹²

A resztoratív programok típusai

A programok tárgyuk alapján is több csoportra oszthatók. Egyes projektek a börtönlakók empátiáját és tudatosságát igyekeznek fejleszteni, míg mások a fogvatartottaknak biztosítják a kártérítési lehetőséget áldozataik részére. Léteznek olyan programok, amelyek találkozik keretében próbálják rendezni a bebörtönzöttek és áldozataik, a családtagok és a közösség viszonyát. Olyan projektre is volt példa, amely a börtönök és a környezetükben élő közösségek közötti kapcsolatokat ápolását helyezte előtérbe.¹³

---

¹² Liebmann, M.: Restorative Justice: How it works. Jessica Kingsley Publishers, London-Philadelphia, 2007

¹³ Hagemann, O.: Restorative Justice in prison? In: Walgrave, L. (ed.): Repositioning Restorative Justice. Willan Publishing, 2003, 221–235. o.

Van Ness a programokat az alábbi módon csoportosítja:¹⁴

A *tudatosság- és empátianövelő programok* azon a felismerésen alapulnak, miszerint a viktimizáció léte, jellege a legtöbb elítélt számára ismeretlen. A cél az, hogy megértessék az elkövetőkkel, bűncselekményük milyen hatással van az áldozatokra, ezzel csökkentsék a visszaesők számát. Ezeknek a projekteknek a módszerei főként találkozók, prezentációk megszervezése, a börtönlakók és az áldozataik közötti párbeszéd kialakulásának elősegítése.

A *jóvátételi programok* célja, hogy elősegítsék az elkövetőknek az áldozatok részére történő – főként anyagi – jóvátételt. Mivel az eljárási, ügyvédi költségek általában erősen megcsappantják az elítéltek pénzügyi lehetőségeit, a legtöbb esetben nem marad anyagi forrásuk az áldozatok kártérítésére. E probléma kiküszöbölésére hoztak létre olyan pénzalapokat, amelyekből ezeket az igényeket kielégítik. Ahhoz, hogy egy börtönlakó hozzájusson ezekhez a forrásokhoz, meghatározott mennyiségű közösségi munkát kell végeznie.

A *mediációs/dialógus programok* keretében találkozókat szerveznek a súlyos bűncselekmények áldozatai és tettesei között. Ezt egy előkészítő szakasz előzi meg, amely arra szolgál, hogy a feleket felkészítse a találkozásra. A találkozó az előkészítésben már szerepet vállaló mediátor segítségével zajlik. Célja, hogy amennyire lehet, begyógyítsa a bűncselekmény által okozott lelki sebeket. Ugyancsak fontos vonulata ennek a programnak az elítélt és a családja közötti mediáció, amelyre azért van szükség, mert a bűncselekmény elkövetésének a legtöbb esetben az a következménye, hogy a bűnelkövető és családtagjai eltávolodnak egymástól. Azzal a céllal is születtek programok, hogy a közösség tagjai és az elítélt közötti dialógus helyreállításával előkészítsék a szabadulás utáni reintegrációt. Külön projektként kezelik a legsúlyosabb, nemi erkölcs elleni bűncselekmények elkövetőinek beilleszkedését, hiszen a társadalom, a közösség velük a legelutasítóbb.

A *börtön-közösség programok* azt célozzák, hogy csökkentsék a börtönök és börtönlakók izoláltságát azoktól a közösségektől, amelyek közelében élnek. Az elítéltekkel közösségi munkát végeztetnek, így erősítve az adott közösségben betöltött szerepüket.

A *konfliktusfeloldó programok* azzal a céllal jöttek létre, hogy segítséget nyújtsanak a börtönlakóknak a konfliktusaik erőszak alkalmazása nélküli rendezéséhez. Az elítéltek megtanulják, hogyan ismerjék fel azokat a helyzeteket, amelyek potenciálisan magukban hordozzák az erőszak veszélyét, és milyen kommunikációs

---

¹⁴ Van Ness, D. W.: Prisons and restorative justice. In: Johnstone, D. – Van Ness, D. W. (eds.): Handbook of restorative Justice. Willan Publishing, 2007, 312–323. o.

eszközökkel kerülhetik el annak alkalmazását. Egyes programok a fogvatartottak egymással való nézeteltéréseinek békés elsimítását célozzák. Arra is volt példa, hogy a szintén börtönbüntetését töltő bandavezér segítségét kérték a banda tagjai közötti ellentét feloldásában.

A legambiciózusabbak az *átformáló programok*, amelyek arra irányulnak, hogy olyan környezetet, egyfajta „erkölcsös börtönt” alakítsanak ki, amelyben a fogvatartott megváltozik, megjavul. Ezek a programok abból indulnak ki, hogy a börtönök olyan intézmények, ahol a morális korrekció az egyik fő feladat, azzal, hogy a szabadulókat jobb, erkölcsösebb életvitelre ösztönzi.

Belgium: a resztoratív börtön modellje¹⁵

Belgiumban elsőként *Stefaan De Clerck* igazságügy-miniszter hívta fel a figyelmet annak szükségességére, hogy az áldozatok, illetve családtagjaik az elkövetőkkel azok büntetése alatt is találkozhatnak, ha erre igényük lenne, akár a legsúlyosabb bűncselekmények esetében is.

Ennek nyomán 1998 és 2000 között a Leuveni Katolikus Egyetem és a Liège-i Egyetem együttműködésében hat belga börtönben indított programot annak vizsgálatára, hogy mennyire hatékony a resztoratív igazságszolgáltatás ebben a szakaszban, és milyen lehetőségek rejlenek benne. Az eredmények nagyon pozitívak voltak, ennek következtében minden belgiumi börtönben program indult a resztoratív irányultságú fogva tartási rendszer kialakítása érdekében. Minden egyes börtönben kialakítottak egy úgynevezett Restorative Justice (RJ) tanácsadói feladatkört, attól függetlenül, hogy egyes börtönökben hány embert tartottak fogva.

A resztoratív szemlélet bevezetésekor a börtönökben a személyzet bevonásával felkészítő képzéseket tartottak. Az áldozatokat és a közvéleményt tájékoztatták az eljárások sajátosságairól. Az elkövetőknek olyan programokat szerveztek, amelyek megismerhették, hogyan vállalhatnak felelősséget tetteikért. Ennek során szembesítették őket azzal, hogy az áldozatokat milyen károk érthették, és megmutatták, van lehetőség a károk jóvátételére.

2000. október 4-én körlevelet adtak ki, amely keretbe foglalta az RJ tanácsadók feladatait, de konkrét információkat nem tartalmazott a tekintetben, hogy ezeket

---

¹⁵ Mariën, K.: A helyreállító igazságszolgáltatás alkalmazása a belgiumi börtönökben. In: Gyökös M. – Lányi K. (szerk.): A helyreállító igazságszolgáltatás európai gyakorlata a büntetőeljárásban. Konferenciakötet. Budapest, 2010, 227–231. o.
http://bunmegelozes.easyhosting.hu/dok/RJ_HUN.pdf

miként valósítsák meg. Így a tanácsadók egyetlen kiindulópontja a korábbi kutatásból származó tapasztalat volt. Ez a helyzet egyáltalán nem volt könnyű, hiszen a börtönökben mindaddig az elkövető állt a középpontban, az áldozatnak vajmi kevés figyelem jutott, az okozott sérelemmel senki nem törődött, és a képzések előtt a börtönökben senki sem hallott a resztoratív igazságszolgáltatásról. A tanácsadók első feladata az emberek felvilágosítása és a resztoratív szemléletmódra való érzékenyítése volt. Ezzel kapcsolatban két fontos kérdés merült fel. Kiket kell informálni, és hogyan? Az első kérdésre a válasz egyszerű: mindenkit, aki érintett a bebörtönzés folyamatában, tehát a teljes börtönszemélyzetet és a fogvatartottakat. A második kérdésre adott válasz minden egyes börtön esetében mást jelent, számít a börtön nagysága és nyitottsága is. Sokan kételkedtek, szkeptikusak maradtak az új modellel, mivel a börtönöknek saját kultúrájuk van, s ez szükséges is ahhoz, hogy a mindennapi élet biztonságban és zökkenőmentesen haladjon. Ezt a már kialakult rendszert a reform fenyegette. Noha a módszer sikeresen működött és jelentős eredményeket ért el, sokat is változott.

2008 közepére megszűntek az önálló RJ tanácsadók. A börtönökben azonban továbbra is van a resztoratív igazságszolgáltatás alkalmazásáért felelős személy, aki a vezetőség tagja, és ilyen minőségében más feladatokat is ellát.

A gyakorlatot tekintve börtönkörnyezetben mostanáig szinte csak súlyos bűncselekmények esetében került sor mediációra. A tapasztalatok szerint nagyon eredményesen működik, és a felek igénylik is. A program nyolc éve alatt Belgium flamand területén 630 esetben kérte valamelyik fél a mediációt, és 343-szor került rá sor. Ebből 84 ügyben történt személyes találkozás, a többiben mediátor közvetített. Jellemük szerint összesen 124 vagyron elleni, 108 emberölés és 111 nemi erőszak bűncselekmény fordult elő.¹⁶

És az áldozat?

Mind a hazai, mind pedig a nemzetközi áldozattá válással kapcsolatos kutatásokból az derül ki, hogy a sértetté válók alapvetően elégedetlenek a hivatalos szervek (rendőrség, ügyvédek, ügyészek, bírák) munkájával. Szerintük nem foglalkoznak eléggé a bűncselekmény következményeivel, sem tőlük, sem másoktól nem kapnak elég támogatást a cselekmény miatt keletkező sérelmeik orvoslásához. Az angliai vizsgálatok azt mutatják, hogy a sértettek szeretnék, ha az ő szükségleteiket is megkérdeznék és az elvárásaik alapján döntenének. Ezek az eredmények

¹⁶ Van Droogenbroeck, B.: Áldozat-elkövető mediáció súlyos bűncselekmények esetén Belgiumban. In: Gyökös M. – Lányi K. (szerk.): Uo. 232–237. o.

felhívták a figyelmet arra, milyen fontos a jóvátétellel foglalkozni, helyreállítva ezzel az áldozatok magabiztosságát és a nyilvános közvélemény hitét az igazságos, jól funkcionáló igazságszolgáltatásban.¹⁷

A resztoratív szemlélettel szemben gyakran hangoztatott érv, hogy a sebeket csak egyedül lehet begyógyítani, ha sokan, sokáig foglalkozunk a tettel, akkor inkább rosszabb állapotba kerül a sértett, mint előtte. Tény, hogy a büntetés-végrehajtási szakban történő találkozásokor, amikor már sok idő eltelt a bűncselekmény óta, különös figyelemmel kell eljárni az érintettek megkeresésekor. A történetek feldolgozása gyakran segíti az elítélt viselkedésének konstruktív átformálását, de nem biztos, hogy az áldozat esetében is eredményes lesz. Ezért minden érintettnek megfelelő konstellációkat kell kidolgozni, amelyeket az intézetvezetők is elfogadnak és támogatni tudnak.

Az áldozatnak és az elkövetőnek olykor mindenekelőtt a tettel foglalkozás előnyeit és esetleges hátrányait kell megismernie, ami – különösen a sértett esetében – megfelelő felkészítést igényel. A kutatások alátámasztják, hogy az áldozatoknál gyakran fellép a kontrollvesztés, az értelmezés nehézsége, az emberiségben és az igazságos világban való hit megrendülése.¹⁸ Fontos, hogy az elkövetővel való találkozónak a sértett részéről is értéke és célja legyen. A külföldi tapasztalatok szerint azonban akkor is hatékony lehet az ilyen beszélgetés, ha az áldozatnak még nincs konkrét kérése, mivel ez a tettel való találkozón is megfogalmazódhat, vagy az elkövető is felkínálhat lehetőségeket. Nagyon lényeges tehát, hogy kinek mikor nyílik alkalma ilyen megbeszélésre (ábra).

Az áldozat a bűncselekmény elszenvedésekor sokkos, feldúlt állapotba kerül, próbálja semlegesíteni a történeteket. Ekkor elsősorban megértő támogatást igényel. Ez az a szakasz, amikor ha a büntetésről kérdezzük, könnyen felmerül benne a kézlevágástól kezdve akár a halálbüntetés gondolata is, például egy lakásbetörés esetén, amikor a családi fotókat tartalmazó laptopot is elvitték.¹⁹

Ezután az idő múlásával depresszióssá válhat, önbecsülése a mélypontra csökken, és magát is, esetleg csak magát hibáztatja a történetekért. Ekkor még szintén nagyon erősen negatívak az érzései, de lehet, hogy például a „ki a hibás”, „miért pont én” kérdéseire már szeretne választ kapni az elkövetőtől.

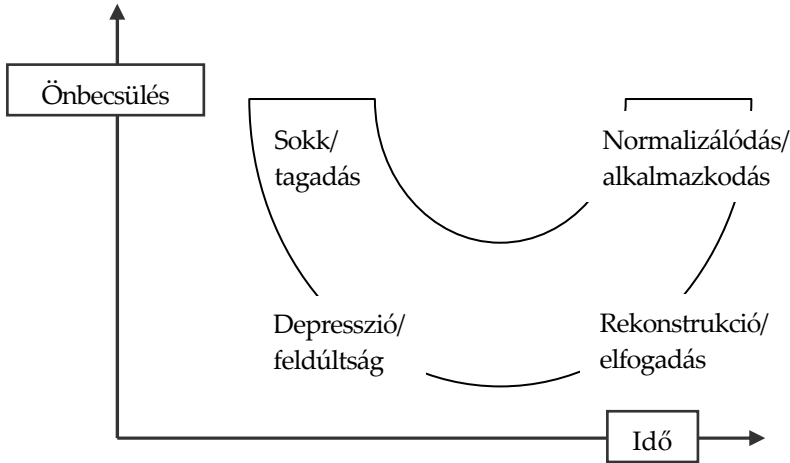
---

¹⁷ Edgar, K. – Newell, T.: i. m. 78. o.

¹⁸ Erről ír Marian Liebmann. In: Barabás T. – Fellegi B. – Windt Sz. (szerk.): Konfliktuskezelés elítéltekkel. OKRI, Budapest, 2010, 24–26. o.

¹⁹ Ilyen véleményekkel találkozhattunk például az OKRI részvételével zajlott nemzetközi Crime prevention Carousel című AGIS-kutatásban. Erről részletesen lásd: Irk F. – Barabás T. – Kovács R. – Windt Sz.: Hungarian National Report, 2006.

A lelki helyreállítás négyfázisú modellje²⁰

Jó esetben ebből a szakaszból kikerülve, lassan elfogadja a vele történeteket (ekkor szereltet fel például új zárat, vagy riasztórendszert), és idővel helyreáll a lelkiállapota. Az utóbbi két fázisban viszonylag jó esélye lehet a mediációnak, mivel a sértett már képes érdeket érvényesíteni, sőt utóbb akár megérteni és megbocsátani is. Az, hogy ez a folyamat mennyi idő alatt játszódik le, minden esetben egyéni. Sokan azonban nem olyan szerencsések, hogy elérjenek a folyamat végére. Vannak, akik az egyes fázisokban, akár a legelején, megragadnak, és nem képesek túljutni rajta. Az ő esetükben különösen fontos szerepe lehetne a mediációnak, megfelelő támogatással és segítséggel, azért, hogy az elkövetővel való találkozás, beszélgetés után a továbblépés lehetővé váljon számukra.²¹

A különösen súlyos esetekben, a belgiumi tapasztalatok szerint, a bírósági szakaszban túl korai lenne a mediáció, mivel gyakran előfordul, hogy valamelyik fél még túlságosan feldúlt, és nem alkalmas arra, hogy találkozzon a másikkal. Emellett előfordul, hogy a sértett úgy érzi, korábbi eljárási szakaszban az elkövetőnek valamilyen előnye származhatna a mediációból, ezért nem akarja. Az, hogy Belgiumban a mediáció súlyos cselekmények esetén is jól működik, azt mutatja, a sértettekben ilyen cselekmények körében még sokkal a tett elszenvedése után is olyan kérdések, érzések, fájdalmak maradnak, amelyek miatt részt kívánnak venni mediációban, akár közvetlen, akár közvetett módon. A tapasztalatok szerint minél

²⁰ A lelki folyamat ábráját Marian Liebmann mutatja be. In: Barabás T. – Fellegi B. – Windt Sz. (szerk.): i. m. 25. o.

²¹ A témáról részletesebben: Uo.

súlyosabb a bűncselekmény hatása az érintettekre, annál inkább szükséges a mediáció. Az áldozatok ismételt áldozattá válásához vezethet, ha ilyen eseteknél kizárják a megbeszélés, megértés, megbocsátás lehetőségét.²²

Lehetőség a büntetés-végrehajtáson belüli mediációra: előnyök, hátrányok

Miközben a szereplők, a konfliktusok, az érzések és az ügyek ugyanazok, a hangsúlyok, a feladatok, a helyszínek és a várt közvetlen és hosszú távú hatások mások, máshogyan találhatók meg az ítélezés előtti és utáni (büntetés-végrehajtásbeli) mediáció során. A táblázat ezeket a különbségeket mutatja.

A pre- és posztmediáció közötti különbségek

	Ítélet előtti mediáció	Büntetés-végrehajtás alatti mediáció
Közvetlen hatás	1. Jóvátétel az áldozat részére 2. Megbánás az elkövetői oldalon	1. Megbánás a tettesi oldalon 2. Jóvátétel (szimbolikus, például bocsánatkérés) a sértetti oldalon
Hosszú távú hatás	3. Megbocsátás, feldolgozás az áldozati oldalon 4. Megváltozás az elkövetői oldalon	3. Megváltozás az elkövetői oldalon 4. Megbocsátás, feldolgozás, esetleg utólagos helyreállítás áldozati oldalon
Hely	A mediációs szolgálat irodája	Bv. intézmény
Időbeli elhelyezkedés	A bűncselekmény elszenvedéséhez/ elkövetéséhez viszonylag közel: gyors válasz – gyors hatás	Jóval a bűncselekmény megtörténte után
Szereplők	Áldozat Elkövető Közösség, családtagok, támogatók mindkét oldalon Mediátor	Elkövető Áldozat (vagy más, hasonló bűncselekmény áldozata) Családtagok, támogatók sértetti oldalon Közösség Börtön személyzet Mediátor
Kimenetel	Sokkal gyorsabb és közvetlen hatás az érintettek és a közösség tekintetében. Az eredmény általában (többnyire) nagyon pozitív	Sokkal hosszabb és megerőltetőbb minden érintettnek, több energiát és anyagi eszközt igényel. A kimenet sokszor kétséges

²² Van Droogenbroeck, B.: i. m.

Tény, hogy a mediáció általánosságban elterjedt, az ítélezést megelőző formája sokkal gyorsabb és látványosabb eredményeket hozhat a megvalósításkor. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy az ítélezés, a felelősség megállapítása és a büntetés – bár az állam eleget tesz feladatainak – általában nem oldja fel a sértettben keletkezett feszültségeket, és az elkövető elítélése nem jelent egyet azzal, hogy maga is elítéli, megbánja tettét.²³ Így tehát, bár a büntetés-végrehajtás átmenetileg kivonja az elkövetőt a mindennapokból, de nem oldja meg hosszú távon az újabb elkövetővé válástól való visszatartását.

Zárógondolatok

A büntetés-végrehajtásnak a magyar szabályozás szerint nem célja a felek közötti megbékélés elősegítése, és erre jelenleg nem is alkalmas. Így ha az érintettek addig nem békéltek meg, akkor később erre lehetőségük sincs – legalábbis a jog értékelte módon. Ezzel azonban méltánytalanul szorul ki az a sértett – aki esetleg ezt a későbbiekben igényelné – a jóvátétel-megegyezés lehetőségéből. A bebörtönzötteknek pedig később nem nyílik esélyük, hogy szembesüljenek a tettük által előidézett fájdalommal/sérelemmel, és arra sem, hogy utólag – a büntetőjog által értékelt formában – kifejezésre juttathassák megbánásukat.²⁴ Az elkövető találkozása a sértettel jelentős szerepet játszhat abban, hogy szembesüljön tette következményeivel, és felmérhesse a károkat, amelyeket a valóságban okozott. Számos pszichológiai vizsgálat mutatja, hogy az elkövető igyekszik elvonatkoztatni cselekményétől, „kívül maradni”, és így büntetése letöltése után könnyen érezheti, hogy a maga részéről az ügyet letudta, s folytathatja ott, ahol abbahagyta.²⁵

Howard Zehr felhívja a figyelmet arra, hogy sok elkövető érzi magát egyben áldozatnak. A börtönben növekszik a mentális betegségek és a pszichotikus rendellenességek előfordulásának valószínűsége.²⁶ Ez nem a pozitív változást segíti elő, sőt a visszailleszkedést hátráltatja. Éppen ezért a sértettel való találkozás döntő jelentőségű lehet, adott esetben még akkor is, ha esetleg ez büntetőjogi konzekvenciákat (például a büntetés csökkentését) nem okoz.²⁷ Különösen fontos lehet ez

²³ A MeRePS-kutatás eredményei szerint az elkövetők legfeljebb azt bánják, hogy ügyetlenségük miatt börtönbe kerültek, és akár a sértettet hibáztatják a feljelentés miatt.

²⁴ Idézi: Matt, E. – Winter, F.: i. m.

²⁵ Strasse, F. – Randolph, P.: Mediáció, a konfliktus megoldás lélektani aspektusai. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 2005

²⁶ Zehr, H.: The little book of restorative justice. Good Books, Pennsylvania, 2002

²⁷ Liebmann, M. – Braithwaite, S.: Restorative Justice in custodial settings. Report for the Restorative Justice Working Group in Northern Ireland. 1999

a cél a fiatalok bűnelkövetők esetében, akiknél még nem vált életformává a bűnözés, és ahol a nevelési hiátusok és emocionális zavarok még inkább orvosolhatónak látszanak.

A *Matt–Winter* szerzőpáros az igazságszolgáltatás alapelveit elemezve kiemeli, hogy az igazságszolgáltatás során az elítélteknek nem lenne szabad a bebörtönzés alatt rosszabbá válniuk, mint amilyenek korábban voltak. Segíteni kellene őket abban, hogy az okozott károkat jóvátehesék, könnyebben visszailleszkedhessenek a társadalomba, lehetővé téve az anyagi kártérítést, a részletfizetés lehetőségét, a jótékonyági munka végzését bármilyen formában. Végül támogatni kellene azt a törekvést, hogy szembenézhessenek a cselekményükkel, és kifejezhessék megbánásukat a sértettnek. Ezeknek az elveknek az érvényesülése gyakorlatilag a resztorativitás megvalósítását jelenti a börtönökben, ami egyaránt segítené a sértettek megbékélését és az elkövetők reintegrációját is.

Az igazságszolgáltatás ilyenfajta átalakítása azonban csak akkor lehetséges, ha a különböző intézmények összedolgoznak, a társadalmi és intézményi együttműködés is kiépül. Természetesen kell hozzá az is, hogy a büntetés-végrehajtás ne zárkózzon el, hanem épp ellenkezőleg, többféle formában nyitott legyen a közöség irányába.²⁸

Irodalom

Aertsen, I.: *Victim-offender mediation in Belgium*. In: **European Forum for Victim-Offender Mediation and Restorative Justice (ed.):** *Victim-Offender Mediation in Europe*. Making Restorative Justice Work, Leuven University Press, Leuven, 2000, 153–192. o.

Aertsen, I. – Beyens, K.: *Restorative Justice and the Morality of Law – A Reply to Serge Brochu*. In: **Claes, E. – Foque, R. – Peters, T. (eds.):** *Punishment, Restorative Justice and the Morality of Law*. Mortsel, Intersentia, 2005

Barabás T.: *Mediáció esélyei Magyarországon egy empirikus vizsgálat tükrében*. In: **Irk F. (szerk.):** *Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok* 33. OKRI, Budapest, 1996, 142–157. o.

Barabás T.: *Börtön helyett egyezés?* KJK-Kerszöv Kiadó, Budapest, 2004

Christie, N.: *A fájdalom korlátai*. Európa Kiadó, Budapest, 1991

Cullen, T. F. – Pealer, J. A. – Fisher, B. S. – Applegate, B. K. – Santena, S. A.: *Public support for correctional rehabilitation in America: change or consistency?* In: **Roberts, V. J. – Hough, M. (eds.):** *Changing Attitudes to Punishment, Public opinion, crime and justice*. Willan Publishing, 2002

---

²⁸ Matt, E. – Winter, F.: i. m.

- Dölling, D. – Hartmann, A.:** *Täter-Opfer-Ausgleich im Erwachsenenstrafrecht bei den Staatsanwaltschaften Nürnberg-Fürth und Aschaffenburg*. DBH Materialien Nr. 45, Köln, 2000
- Edgar, K. – Newell, T.:** *Restorative justice in prisons: A guide to making it happen*. Waterside Press, Winchester, UK, 2006
- Fellegi B.:** *Út a megbékéléshez. A helyreállító igazságszolgáltatás intézményesülése Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009
- Gönczöl K.:** *Veszélyeztetők és veszélyeztetettek a jelenkori kapitalizmusban*. Élet és Irodalom, 2009/38.
- Hagemann, O.:** *Restorative Justice in prison?* In: **Walgrave, L. (ed.):** *Repositioning Restorative Justice*. Willan Publishing, 2003
- Hartmann, A. – Steudel, T. – Winter, F.:** *Országjelentés a Németországban alkalmazott tettes-áldozat egyezségről*. In: **Herczog M. (szerk.):** *A helyreállító igazságszolgáltatás jogi szabályozása és gyakorlata néhány európai országban*. Budapest, 2008
- Kerecsi K.:** *A közvélemény és a szakemberek a helyreállító igazságszolgáltatásról*. In: **Tamási E. (szerk.):** *A helyreállító igazságszolgáltatás lehetőségei a bűnözés kezelésében*. Szociális Forrásközpont, Budapest, 2006, 203–240. o.
- Lemonne, A. – Van Camp, T.:** *Critical reflection on the development of restorative justice and victim policy in Belgium*. Eleventh United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice. Workshop 2: Enhancing Criminal Justice Reform, Including Restorative Justice. Bangkok, April 2005, http://www.icclr.law.ubc.ca/Publications/Reports/11_un/Tinneke/20final/20paper.pdf
- Liebmann, M. – Braithwaite, S.:** *Restorative Justice in custodial settings. Report for the Restorative Justice Working Group in Northern Ireland*. 1999
- Liebmann, M.:** *Restorative Justice: How it works*. Jessica Kingsley Publishers, London–Philadelphia, 2007
- Mariën, K.:** *A helyreállító igazságszolgáltatás alkalmazása a belgiumi börtönökben*. In: **Gyökös M. – Lányi K. (szerk.):** *A helyreállító igazságszolgáltatás európai gyakorlata a büntetőeljárásban*. Konferenciakötet. Budapest, 2010
- Matt, E. – Winter, F.:** *Täter-Opfer-Ausgleich in Gefängnissen – Die Möglichkeiten der restorative justice im Strafvollzug*. Neue Kriminalpolitik, Heft 4, 2002
- Roberts, J. V. – Hough M.:** *Public attitudes to punishment: the context*. In: **Roberts, J. V. – Hough, M. (eds.):** *Changing Attitudes to Punishment: Public opinion, Crime and Justice*. Willan Publishing, 2002
- Strasse, F. – Randolph, P.:** *Mediáció: a konfliktus megoldás lélektani aspektusai*. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 2005
- Van Droogenbroeck, B.:** *Áldozat-elkövető mediáció súlyos bűncselekmények esetén Belgiumban*. In: **Gyökös M. – Lányi K. (szerk.):** *A helyreállító igazságszolgáltatás európai gyakorlata a büntetőeljárásban*. Konferenciakötet. Budapest, 2010
- Van Ness, D. W.:** *Prisons and restorative justice*. In: **Johnstone, D. – Van Ness, D. W. (eds.):** *Handbook of Restorative Justice*. Willan Publishing, 2007
- Wright, M.:** *Restoring Respect for Justice*. Waterside Press, Winchester, UK, 1999
- Zehr, H.:** *The little book of restorative justice*. Good Books, Pennsylvania, 2002